

Történelemkönyvek és az idő viszonya: beszámoló a NooJ program segítségével végzett tartalomelemzéses vizsgálatokról

Garami Vera¹ és Ehmann Bea²

¹ PTE BTK Pszichológiai Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
garamivera@yahoo.com

² MTA Pszichológiai Kutatóintézet, 1132 Budapest, Victor Hugó u. 18-22,
ehmannb@mtapi.hu

1 Bevezetés

Az időélmény pszichológiájának tartalomelemzéses vizsgálatairól korábbi publikációk számolnak be. [1, 2, 3, 6]. A jelenlegit közvetlenül megelőző kutatások [4] a NooJ program segítségével a szubjektív időélmény lényeges aspektusainak nyelvi markereit próbálták megragadni. Az egyes szókatégoriákat a Korpusznyelvészeti Osztály munkatársaitól kapott, a tíz-tízezer leggyakoribb magyar igét, határozószót és melléknevet tartalmazó szólistákból állítottuk össze. [10]

Az eddig kidolgozott időkatégoriáknak most egy lehetséges alkalmazását szeretnénk bemutatni, amelynek során általános iskolás történelemkönyvek szövegeit elemeztük narratív pszichológiai szempontok szerint, a csoportidentitás alakulását vizsgáló kutatás keretében. Úgy gondoljuk, hogy ezek a szövegek forrásai és lenyomatai lehetnek a magyar történelem eseményeiről kialakított szociális reprezentációknak. [6]

2 Narratív idő a történelemkönyvekben

A történetírás elbeszélés, de jellemzői eltérnek a hétköznapi vagy a fikciós narratíváktól. Az idő dimenzióját a történészek tudatosan is alakítják, foglalkoznak a korszakolással, kronologikus sorrendbe rendezik az eseményeket, megemlítik a pontos dátumokat.

Jean Leduc [7] *“A történészek és az idő”* című könyvében különböző szempontok mentén tekinti át a történetírás és az idő viszonyát. Foglalkozik a történelemtanítás és tanulás kérdésével, és tankönyvek szövegeinek elemzésével is.

Gerard Genette nyomán bevezeti a *„narratív tempók”* fogalmát. Ez alatt azt érti, hogy egy eseménynek a történetben való megjelenítése milyen arányban áll az esemény eredeti idejével. Ennek alapján négyféle narratív tempót különít el:

1. **ellipszis:** a szöveg átugrik a valóságban megtörtént időmennyiséget Pl.: „Két évvel később”,
2. **összefoglalás:** az elbeszélés hirtelen felgyorsul,
3. **jelenet:** úgy érezzük, hogy az elbeszélés ideje arányos a cselekvés valós idejével,

4. **szünet:** az elbeszélés megáll – beilleszt egy leírást vagy kitekintést a narratív folyamatba.

Leduc történelmi szövegek elemzésénél vizsgálja az elbeszélés idejét az igeidők, és más „időjelölők” azonosításával. Megkülönbözteti az abszolút és relatív időjelölőket. Az abszolút időjelölők pontos dátumokat, évszámokat és korszakhatárokat jelenítenek, a relatív időjelölők pedig a szövegben megjelenő utalások az események időbeli sorrendjére (előtte, közben, utána, stb.).

Leduc azt kutatja, miben különbözik a fikció és a történetírás ideje. Úgy találja, hogy az időjelölők a jelenetben a legritkábbak, és ez a forma nem igazán jellemző a történetírás narratív idejére. Mivel gyakoribbak a rövid és hosszabb periódusok leírásai, az időjelölők nagyobb arányban fordulnak elő, mint a fikciós szövegekben. Ezen belül a hosszabb időtartamokat átfogó elbeszélésekben az abszolút időjelölők aránya nagyobb, szemben a relatívakkal.

Korábbi kutatásunkban [4] beszámoltunk arról, hogy az idő nyelvi markereit tartalmi és funkcionális kategóriákba soroltuk. Leduc időjelölői az általunk tartalmi nevezett kategóriába tartoznak, és jól megragadhatónak bizonyultak a NooJ program segítségével.

A különböző „narratív tempók” vizsgálata is érdekes lehet számunkra. A 4. pontban felsorolt „szünet” nyelvi markere lehet például, ha a jelenre történik utalás a szövegben, ami végig múlt időben játszódik. Leduc hosszan elemzi a jelen idő megjelenését és eluralkodását a (francia) történetírásban, és ennek lehetséges okait. A mindenhol jelenben írott szöveg nálunk még nem terjedt el, valószínűleg más a jelentése, használata, mint a francia nyelvben, de az elbeszélés egységes múlt idejének megszakadása, a jelenre való utalások az általunk vizsgált szövegekben is megjelennek, és ezek fontos jelentéseket hordozhatnak számunkra. A lineáris idő megszakításának oka lehet, hogy a szerző kissé el akar távolodni az elbeszélt eseményektől, és ezért közbeszűr leíró részeket, például kulturális tények ismertetését. Ugyanakkor előfordul a jelen idő alkalmazása az események drámaiságának fokozásakor is. A múltból a jelenbe váltás ilyenkor a „felgyorsulás” érzetét keltheti az olvasóban. Természetesen más a tudatosan konstruált történelemkönyv szövege, mint az interjúban vagy másutt megjelenő énelbeszélés, de fontos itt megemlítenünk, hogy az önéletrajzi emlékezettel foglalkozó, illetve narratív pszichológiai kutatások szerint a múlt idejű elbeszélésben történő igeidő váltás érzelmi átélést [8,9], illetve a traumatikus események elbeszélésekor a feldolgozás, távolságtartás, lezártág hiányát jelezheti [2].

A történetírás egyik alapvető kérdése, hogy a hosszabb távú folyamatokat, ciklusokat, visszatéréseket és összefüggéseket, vagy az egyedi eseményeket hangsúlyozza-e. Kutatásunkban arra keressük a választ, hogy a történelemkönyvekben a hosszabb távú folyamatok, illetve a konkrét, rövid lefolyású, meghatározott, körülírható időben lejátszódó események ideje hogyan tér el egymástól. Feltételezhető, hogy a rövid időben játszódó, eseményszerű történetírás közelebb áll az önéletrajzi emlékezet személyes idejéhez, így átélhetőbbé válik az olvasó számára.

A fentiek alapján kutatásunk kérdései a következők voltak:

1. Ha a rövid időszakok leírásai kevesebb időjelölőt tartalmaznak, melyek lesznek azok az események a magyar történelemben, ahol az elbeszélés több, illetve kevesebb időjelölő kifejezést használ?

2. Mennyire jelenik meg a történelemkönyvekben a szubjektív időélményt kifejező funkcionális időkategória? (huzamos-pillanatnyi, gyors-lassú, kezdet, befejezés, ismétlődés) Milyen az aránya a funkcionális és tartalmi időkategóriának?

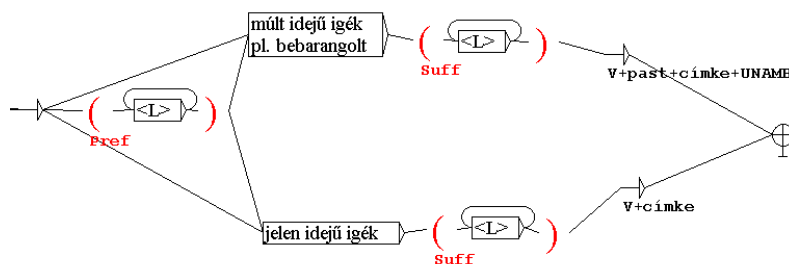
3. Milyen arányban fordulnak elő a tartalmi kategórián belül az abszolút és a relatív időjelölők? Megjelenik-e különbség az abszolút és a relatív időjelölők arányában, az elbeszélte események időtartamától függően? (Hosszabb időtartamnál több abszolút időjelölő megjelenését vártuk).

4. Megjelenik-e, és milyen mértékben a jelen idő a történelemkönyvek szövegében? Hol, milyen eseményeknél gyakoribbak a jelenre való utalások?

3 Módszer

A vizsgálatban hat különböző kiadónál megjelent általános iskolás történelemkönyv anyagából állítottuk össze a szövegkorpuszt. A négy osztály anyagának tankönyveiből 16 magyar történelmi eseményt választottunk ki, és az ezekre vonatkozó szövegrészeket tettük alkalmassá a nyelvi elemzésre. Így összesen 94 szöveges dokumentumot kaptunk (minden esemény esetében 6 szöveg, kivéve kettőt, ahol 5). A történelmi események, illetve időszakok a következők voltak: Honfoglalás, István uralkodása, a Tatárjárás, Hunyadi János háborúi, Mátyás király, Mohács, Végvári háborúk, Rákóczi-szabadságharc, 48-as forradalom, Kiegyezés, I. Világháború, Trianon, II. Világháború, Holocaust, 1956, és a Rendszerváltás.

A szövegeket a Nooj morfoszintaktikai elemző programba vittük be, és először elvégeztünk rajtuk egy lexikai elemzést, amelyhez a szótárt az MTA Nyelvtudományi Intézetével együttműködésben, Várad Tamás és munkatársai biztosították. Ezután következne szintaktikai gráfoknak a futtatása, amelyek az általunk vizsgált időkategóriáknak megfelelő konkordancia találatokat képesek megadni. Ahhoz, hogy ezek a gráfok kevesebb téves, és több valóban használható találatot adjanak, először a lexikai elemzést bővítettük ki saját, a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján készült szótárainkból vett, időbeliséget kifejező igékkel és határozószókkal, amikor ez szükséges volt. Ehhez morfológiai gráfokat készítettünk. Természetesen az adott korpusznak megfelelően igyekeztünk a szótárakat módosítani, alakítani. Az 1. ábrán látható egy igéket felismerő morfológiai gráf vázlata.

1. ábra. Gráf a lexikai elemzés bővítéséhez

A gráf felső ágán látható, hogy igyekeztünk egyértelműsíteni a múlt idejű igealakokat, amelyre jelen idejűség kiszűrésére készített szintaktikai gráf későbbi megfelelő működése miatt volt szükség. Ez a gráf már eleve hozzáad a megtalált szavakhoz egy címkét, pl. „gyors”, és ezután a szintaktikai gráf, amely a funkcionális időkategóriákat, és ezen belül a gyors szavakat keresi, úgy is megtalálja, hogy <V+gyors>, így nem kell az egész szótárat beilleszteni a „gyors” időkategória gráfjába.

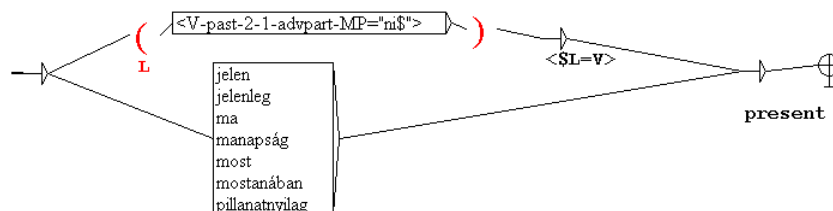
Vizsgálatunkban a következő szintaktikai elemző gráfokat készítettük el és futtattuk le a szövegeken:

1. **Funkcionális időkategória.** A gráf magában foglalja algráfként, a huzamos, pillanatnyi (vagy pontszerű), gyors, lassú, ismétlődés, kezdet, befejezés gráfokat. A konkordanciában több címkét is kap a találatunk: pl. „funkcionális”+ „huzamos”.

2. **Tartalmi időkategória.** Tartalmazza az idő léptékével kapcsolatos szavakat, az „abszolút időjelölőket”, vagyis a különböző dátumokat, és a relatív, előidejűsége (előtte, hajdan...), utóidejűsége (utána) és egyidejűsége (ugyanakkor, aznap) utaló kifejezéseket.

3. **Jelen idő.** A múlt idejű igék lexikai szótárral történő azonosítására alapul a jelen idő gráfja. Számos nehézségbe ütközik a jelen idejűség automatikus megtalálása, megoldandó feladat például a függő beszéd, vagy a főnévi igenevek kiszűrése. (2. ábra)

4. Külön gráfot készítettünk az „ellipszis” jellegű narratív tempó azonosítására is. Ebből azonban nagyon kevés találatot nyertünk, így inkább a tartalmi időkategóriába soroltuk be az „egy évvel később” típusú fordulatokat.

2. ábra. A jelen idő gráfja

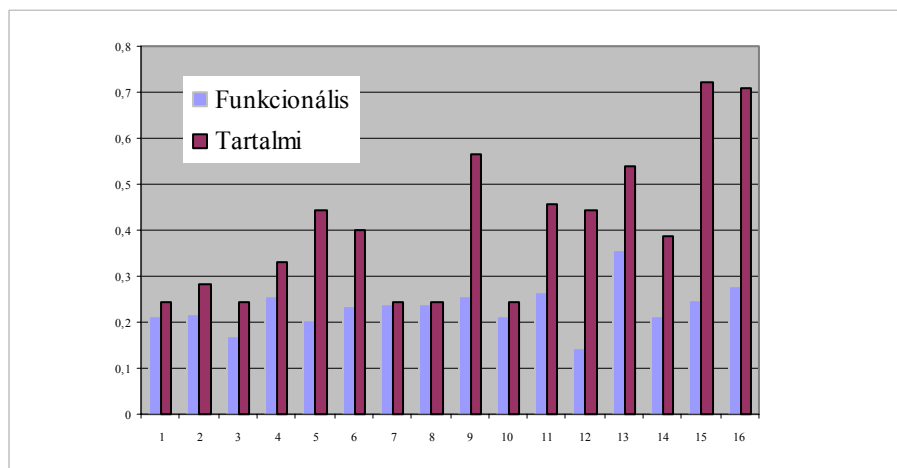
A futtatás után minden szövegnél átnézzük a konkordanciát, ebből fény derül a gráf hiányosságaira vagy hibáira, és a téves találatokat is ilyenkor szűrjük ki. A legrosszabb találati arányt a jelen idő gráfja adta, a többi esetben csak 10 % körüli volt a felesleg.

A konkordancia statisztikailag értelmezhető adatokká alakítását a NooJ-ban még nem látjuk megoldhatónak, ezért a kapott eredményeket tartalmazó output fájlokat txt. formátumban elmentettük, és az Atlas/ti program segítségével, egyszerű automatikus kódolással számszerűsítettük. Minden szövegnek van tehát egy saját konkordancia kimenete, amely az Atlas/ti-ben kapja meg a hozzárendelt számadatokat. Pl. 5 gyors, 6 huzamos, 20 funkcionális, stb. A szövegek eltérő hosszúsága miatt a végén minden kapott értéket elosztunk az adott szövegben található mondatok számával, így összehasonlíthatóvá válnak az egyes esetek.

5 Eredmények

Ha az összes időt kifejező kategória átlagát vesszük, akkor azt látjuk, hogy 4-5%-ban fordul elő ilyen kifejezés vagy szó a 48-as forradalom, az I. és II. Világháború, az 56-os forradalom és a rendszerváltás szövegeiben. 3 százalék körüli ez az arány a Hunyadi, Mátyás király, Mohácsi csata, Trianon és a Holocaust történeteiben. Ennél kevesebb, 2% körül mozog a Honfoglalás, István király uralkodása a Tatárjárás, a végvárak háborúi, Rákóczi szabadságharc, és a Kiegyezés esetében.

A 3. ábra grafikonján látszik, milyen arányban fordulnak elő a funkcionális és a tartalmi elemek a szövegekben. A funkcionális kategória kiemelkedően magas a II. Világháborút (13) tárgyaló részekben, de ugyanitt a tartalmi elemek aránya is magas. Tartalmi elemek szempontjából kimagaslik a 48-as forradalom és szabadságharc, az 1956-os forradalom, és a rendszerváltás is. Megfigyelhető, hogy ha kiemelkedően magas a tartalmi elemek aránya, akkor a funkcionális elemek száma nem nő ezzel együtt. A két változó között nincs korreláció, a Trianonról szóló elbeszélésekben például átlagosan kevesebb, 2 százalék alatti a funkcionális időkategória kifejeződése, míg a tartalmi elemek aránya viszonylag magas.

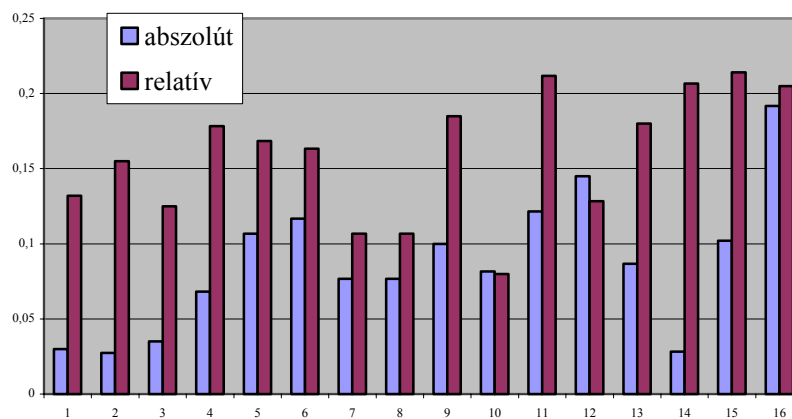

3. ábra. Funkcionális és tartalmi időkategóriák átlagainak megoszlása

Ha részletesebben megvizsgáljuk a funkcionális időkategória összetevőinek megoszlását, az derül ki, hogy a legtöbb találatot a „kezdet” algráf hozta. Második helyen a „pillanatnyi” kategória áll, a „befejeződés” és a „lassú” idő pedig elenyésző számban jelent meg a szövegekben. Itt már nagyon kis számokról van szó, az egyes kategóriák átlagának százalékos aránya a szövegekben 1% alatti. Mindenképpen érdemes azonban figyelembe venni, hogy a funkcionális gráf találatainak nagy része a „kezdet”, a „pillanatnyi”, illetve a „gyors” és a „huzamos” kategóriából kerül ki. A II. Világháború esetében, ahol kiemelkedő számban jelennek meg a funkcionális időszavak, a legtöbb ilyen a „kezdet”, a „pillanatnyi” és a „gyors” alkategóriából került

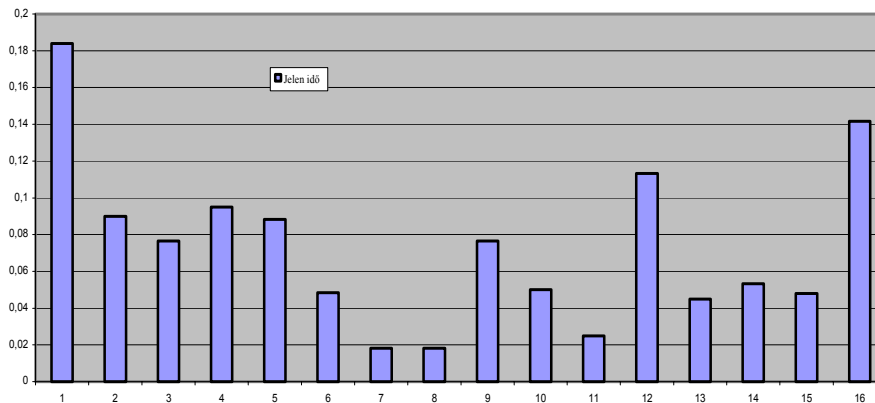
ki. Külön talán csak a „kezdet” kategória elemezhető, a legmagasabb az aránya – 1% körüli – a rendszerváltás és a II. Világháború történeteiben, a legalacsonyabb pedig a Trianon elbeszélésekben.

A tartalmi kategória algráfjainak eloszlását mutatja be a 4. ábra grafikonja. A relatív időkategória átlagosan nagyobb százalékban van jelen, mint az abszolút. Ezen belül az abszolút időmeghatározások aránya kiemelkedően magas a Rendszerváltás és Trianon történeteiben, és alacsony a Honfoglalás, a Holocaust, István király és a Tártárjárás elbeszéléseiben. A relatív kategória magas az I. Világháború, a Holocaust és a Rendszerváltás esetében, és legalacsonyabb a Kiegyezés szövegeknél. Azt is megvizsgálhatjuk, mikor vannak ezek a kategóriák közel egyenlő arányban, és mikor jelenik meg nagyobb különbség. A különbség mindig a relatív kategória javára növekszik, és a legnagyobb a Holocaust esemény elbeszélésekben. A legtöbb eseménynél nem ekkora, de azért számottevő különbséget találunk a relatív kategória javára, néhány esetben pedig kiegyenlített a két időjelölő előfordulása (Végváarak, Rákóczi, Kiegyezés, Trianon, Rendszerváltás).

4. ábra. Abszolút és relatív időjelölők átlagainak megoszlása

Az ötödik ábra grafikonja a jelen idő megjelenésének százalékos előfordulását ábrázolja. A legtöbb jelenre utalást a Honfoglalás és a Rendszerváltás elbeszéléseiben találtuk. Legkevésbé a Végváarak, Rákóczi és az I. Világháború elbeszélései mozdultak ki a jelen időbe.

5. ábra. A jelen idő előfordulásának átlagos megoszlása

6 Eredmények értékelése, megvitatás

A módszer működésével kapcsolatban úgy gondoljuk, hogy az időszavak 1-5%-os találati aránya a szövegekben megfelel a valós előfordulásnak. Mintánkban megfigyelhető, hogy magasabb az időjelölők használata akkor, ha több eseményt mutat be egymás után a szöveg, több az elbeszélő rész, kevesebb a leírás és a magyarázat.

Azok a korszakok vagy események, amelyek a magyar történelem kezdeti időszakára esnek, a többi eseményhez viszonyítva kevesebb időjelölőt tartalmaznak. Ennek az lehet az oka, hogy a történészek több eseményt sűrítnek be a jelenhez közele, mint a távolabbi múlt leírásába, illetve kevesebb abszolút időjelölőt használnak – bizonytalanabb is a történetírás ezeken a területeken, és talán jobban közelít a fikcióhoz, a meséhez. (Honfoglalás, István, Tatárjárás). A hosszabb időtartamok, korszakok leírásánál az abszolút időjelölők Leduc által megfigyelt nagyobb aránya a mi mintánkban nem mutatkozott meg.

A II. Világháború, a 48-as forradalom, 1956 és a rendszerváltás, ahol a legtöbb tartalmi kifejezés fordult elő, fontos szerepet játszanak a magyar történelem szociális reprezentációjában. Ezek közül három esemény meglehetősen közeli, és sokat szerepel a mindennapi diskurzusban is, a 48-as forradalomra pedig nemzeti ünneppel emlékezünk minden évben: az eseményszerűség, „drámaiság” könnyebbé teszi az azonosulást ezzel a csoportidentitást alapjaiban meghatározó történettel.

A funkcionális időkategóriát a szubjektív időélmény vizsgálatára fejlesztjük, valószínűnek tartjuk, hogy ezek azok a kifejezések, szavak, amelyek nem csupán megérthető, hanem átélhető, érzelmi élménnyé teszik számunkra az idő múlását, tempóját, ritmusát vagy tartamát az elbeszélésekben. Az a tény, hogy ezek a jegyek megjelennek a szövegekben, mutatja, hogy a történészek nem csupán adatokat sorolnak fel könyvekben, hanem megpróbálják átélhetővé tenni azt az időt, amelynek nem lehetünk részesei.

A jelen idő a Honfoglalásnál és a Rendszerváltásnál jelent meg leginkább, amely mutatja, milyen különböző jelentése lehet az igeidő váltásoknak. A Honfoglalás történeteiben megjelenő jelen talán a történész szándékát jelzi, hogy összekapcsolja a kezdetet, a régmúltat a mával, és közelebb hozza ezt a bizonytalan, elmosódott és a legendák idejében játszódó korszakot. A Rendszerváltás viszont élénken benne van a diskurzusban, főszereplői ma is ismert politikusok, sokak számára személyes élmény. Az itt megjelenő jelen idő inkább leírásokat, ismertetést tartalmaz az alkotmányról, ami most is érvényben van, a lehetőségekről, amelyek ekkor teremtődtek, és most is megvannak.

A történelemkönyvek meghatározzák az időfogalom alakulását, olyan kategóriákat vezetnek be, mint például a történelmi korok, korszakok, amelyek segítségével gondolkodni tudunk arról az időről, ami meghaladja az emberi élet, vagy egy generáció közvetlen emlékezetének határait. A saját személyes identitás kialakításának kezdete serdülőkorban [5] a személyes múlt, jelen és jövő közötti kapcsolatteremtést jelent. Ez egybeesik a történelemtanulás kezdeteivel, a csoport közös történetét részben az iskolában elsajátított elbeszéléseknek köszönhetően ismerhetjük meg. Ezeknek a narratíváknak az idői szerveződése, mind kihatással lehet arra, hogyan alakul a csoportidentitás és a jövőperspektíva.

Bibliográfia

1. Ehmann Bea, Kiss Balázs, Naszódi Mátyás, László János: A szubjektív időélmény tartalom-elemzéses vizsgálata. A LAS Vertikum időmodulja. *Pszichológia*, 2005/2. 133-142. (2005)
2. Ehmann Bea: Az élelbeszélés idői szerkezetei. In: Személyiséglélektantól az egészségpszichológiáig. Tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére. Trefort Kiadó, Budapest. /in press/(2007)
3. Ehmann Bea: Tartalom-elemzési módszerek a szubjektív időélmény vizsgálatára laikus beszélők szövegeiben. In: Szerk.: Erős Ferenc: Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében. *Pszichológiai Szemle Könyvtár 8.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 57-73. (2004)
4. Ehmann, Bea, Garami Vera, Szabó Júlia: NooJ fejlesztések a szubjektív időélmény tartalom-elemzéses vizsgálatára. (2006)
5. Erikson, Erik H: Az életciklus: Az identitás epigenezise. In: A fiatal Luther és más írások. Gondolat, Budapest. (1991)
6. László János: A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. (2005)
7. Leduc, Jean: A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok. Kalligram, Pozsony, (2006)
8. Pillemer, D. B., Desrochers, A. B., & Ebanks, C. M. Remembering the past in the present: Verb tense shifts in autobiographical memory narratives. In C.P. Thompson, D. J. Herrmann, D. Bruce, J.D. Read, D.G. Payne, & M.P. Toglia (Eds.). *Autobiographical memory: Theoretical and applied perspectives.* (pp. 145-162) Lawrence Erlbaum Associates Inc., Mahwah, NJ. (1988).
9. Pólya T. Identitás az elbeszélésben. Szociális identitás és narratív perspektíva. Budapest, Új Mandátum Kiadó. (2007).
10. Váradi T (szerk.): Magyar Nemzeti Szövegtár. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, (2004)